

2. Іконографія

УДК 7.04

Patryk Skupniewicz

Bóg Skanda-Kartikeia w ikonografii Gandhary

Патрик Скупневич

Бог Сканда-Картікея в іконографії Гандхари

Розкривається одна з повторюваних тем у мистецтві Гандхара Кушанської епохи – зображення бога Сканди-Картікея як чоловічої фігури, одягненої в броню, озброєної списом чи луком, іноді з півнем у руках, що є його ваганом. Звертається увага на відмінності від традиційних зображень Сканди-Картікеї без броні. Зроблено висновок, що тип панциря, в який вдягнене божество, нагадує типажі зі сцен Будди – охоронців, мисливців або членів армії Марі, окремі елементи панциря близькі до грецького типу обладунків. Те, що частина нагрудного панциря має лускоподібну форму, а частина покрита ромбовидною сіткою, утруднює ідентифікацію матеріалу, з якого він виготовлений. Висловлено думку, що місцеві умови могли спричинити одночасне поєднання текстилю та металу, яке було характерним для більш пізньої індійської броні.

Зроблено висновок, що Сканда-Картікея, страшний і могутній, але народжений унаслідок перелюбу, відповідає статусу індійських нащадків греків, які, хоч і були респектабельними, не належали до жодної касты.

Ключові слова: Сканда, Картікея, обладунки, зброя, панцир, шолом, епоха Кушан, озброєння елліністичне

Patryk Skupniewicz

God Skanda-Kartikeya in the iconography of Gandhara

One of the repetitive motives in the art of Gandhara of the *Kushan period* – the god Skanda-Kartikeya shown as upright standing man wearing armor, armed with spear and sometimes with a bow, occasionally holding a rooster (deity's vahana) – is depicted. The difference with the classical depictions of Skanda-Kartikeya as unarmored is shown. It is concluded that the type of armor donned by the deity resembles the archetypes from the scenes with Buddha – the guardians, the hunters or the Mara's soldiers. Some elements of the armor are close to the Greek ones. The fact that the part of the body armor was clearly made of scales and the rest is covered with rhomb patterns makes it impossible to identify the material of which the armor was made. The opinion that it was possible for the local conditions to cause the simultaneous use of textile and metal – a feature of much later Indian armor – is expressed.

The conclusion is made that Skanda-Kartikeya – powerful and frightening but conceived in an adulterous union – corresponded to the status of Indian descendants of the Greeks who, although were respected, did not belong to any of the Indian castes.

Keywords: Skanda, Kartikeya, suit of armor, weapons, armor, helmet, Kushan *period*, Hellenistic weapons

Wśród obiektów sztuki Gandhary zwraca uwagę grupa przedstawień ukazująca mężczyznę odzianego w chroniący korpus pancerz, czy to w formie pokrywających rombów czy też łusek [1, p. 329–332; 2, p. 3, p. 171–173; 4, p. 111–128; 5; 6, p. 74–86; 7, p. 82–112; 8, c. 116–118]. Postacie w wymienionym typie ukazywane są zarówno w formie pojedynczych rzeźb, ale towarzyszą również scenom mitologii buddyjskiej.

Omawiany typ uzbrojenia i opancerzenia nie jest zarezerwowany dla Skandy, jednak dla potrzeb niniejszego tekstu ograniczony zostanie do jednego bóstwa. Niekiedy na pokryty rombami «gorset» czy też krótką tunikę nałożone są szelki, utrzymujące na wysokości splotu słonecznego płaski dysk, który porównać można do italskiego cardiophylax, sasanidzkiego apezak czy dyskoidalnych ochron, ukazywanych na pomnikach asyryjskich [10, c. 164; 11, p. 133; 12; 8, c. 82–112]. Metalowe dyski na piersi posiadały znaczenie nie tylko praktyczne, ale, być może, głównie symboliczne. W Chinach utrzymały swoją funkcję desygnatu rangi długo po utracie bojowego znaczenia przez pancerz. Podobnie dyski, czy też «lustra» uzupełniały kolczaste pancerze tybetańskie jeszcze w początku dwudziestego wieku.

Okazjonalnie pancerz składa się z kilku elementów – gładkich arkuszy, osłaniających brzuch i osobnych, pokrytych łuskami elementów, chroniących piersi. Nogi Skandy okrywa dhoti, przykryte najczęściej pterygesem. Stopy ma obute w ciężkie sandały. Na głowie nosi turban lub hełm o dzwonie wykonanym z łusek. Należy zauważyć, że w przypadku wojowników czy myśliwych, towarzyszących scenom z życia Buddy Gautamy, odnaleźć można więcej typów hełmów, jednak w ikonografii Skandy nie pojawiają się one [8, c. 82–112; 9, p. 116–117; 3, p. 171–173]. Jego prawa ręka dzierży włócznię o przesadnie masywnym grocie, długością drzewca odpowiadającą wysokości przedstawionej postaci. Lewa ręka jest zazwyczaj zgięta, niekiedy dzierży okrągłą tarczę, czasami ptaka – koguta lub pawia, stanowiącego atrybut (vahana) bóstwa. Czasem zamiast tarczy pojawia się refleksyjny łuk, niekiedy zawieszony na szyi postaci. Ten typ wyobrażeń łączy się w sposób naturalny z przedstawieniami boga wojny – Skandy-Kartikei, który ukazywany był najczęściej jako

wojownik, odziany wyłącznie w dhoti, z włócznią o dużym grocie. Zbliżony typ przedstawień oraz główny atrybut, jakim jest ciężka włócznia z przesadnie zaakcentowanym grotem, czy pojawiający się w ręku opancerzonych postaci ptak – atrybut Skandy, pozwalają zdecydowanie utożsamić oba typy, nawet jeśli w «klasycznie-indyjskiej» formie bóstwo ukazywane jest bez pancerza i tarczy. Warto też przypomnieć, że w późniejszej tradycji mahajanistycznej bodhisattva Skanda ukazywany był jako postać opancerzona. Można zatem przypuszczać, że kwestia braku zastosowania pancerza w ikonografii wynikać mogła z tradycji indyjskiej, gdzie wojownicy ukazywani są nieopancerzonymi, co mogło wynikać z miejscowej tradycji militarnej. Stwierdzenie to rodzi pytanie co do pochodzenia typu «opancerzonego Skandy» oraz możliwej różnicy funkcji semantycznej obu formuł ikonograficznych.

Bezdiskusyjne określenie znaczenia siatki, okrywającej korpusy postaci Skandy wydaje się niemożliwe. Można w nich dostrzec formę pikowanego pancerza lub ostrych, trójkątnych łusek, tworzących wzór stykających się rombów. Za pierwszą opcją przemawiałoby pojawianie się półkuliście zakończonych łusek w sztuce Gandhary oraz w malowidłach Adżanty, sugerujące zatem, że miejscowym mistrzom podobne uproszczenie nie było potrzebne. Jednocześnie w wyobrażeniach podobnie opancerzonych wojowników w innych kontekstach ikonografia Gandhary nie ukazuje «stroszenia» łusek, które byłoby wynikiem wygięcia ciała, a jednocześnie w sytuacjach, gdy korpusy wojowników ukazane są w skręcie czy zgięciu, romby często ulegają deformacji, co sugeruje ich stosunkową elastyczność bądź miękkość. Pamiętać jednak należy, że mamy do czynienia z przedstawieniami stosunkowo niewielkimi, trudno zatem uznać ten argument za definitywny.

Podobną, pokrytą wzorem z rombów, ochronę korpusu nosiła postać bóstwa solarnego z datowanego na 6–7 w n.e. malowidła z Fondukistanu, gdzie romby podzielone są pionowo na dwa trójkąty, rozróżnione kolorystycznie [7, p. 84]. Wydaje się, że można mówić o kontynuacji tradycji uzbrojenia ochronnego na terytorium byłego imperium Kuszanów. Niestety malowidło z Fondukistanu również nie dostarcza ostatecznego rozstrzygnięcia. Można w nim dostrzec przeszywaną, lśniącą materię, lub napierśnik z łusek z zębem pośrodku.

Jednocześnie właśnie pojawienie się półokrągłych łusek w przedstawieniach podobnego typu wskazywać może, że zamysłem rzeźbiarzy było przedstawienie podobnego rodzaju pancerza. Ostre, trójkątne zakończone łuski nie są niespotykane w historii uzbrojenia, choć nie są również zjawiskiem

powszechnym. Ich ułożenie tworzy właśnie wzór rombów. W powszechnej opinii łuski, czy szerzej jakikolwiek pancerz metalowy stanowi formę szlachetniejszą, lepszą od wszelkiego rodzaju przesywanic.

O ile w przedstawieniach żołnierzy w scenach z życia Buddy Gautamy, możemy oczekiwać realizmu w ukazywaniu tańszych form uzbrojenia, o tyle ikonografia bóstwa wojny, dowódcy armii bogów wymagała wyłącznie tego, co bezkompromisowo najlepsze. Wydaje się jednak, że jest to punkt widzenia anachroniczny, zakorzeniony w europejskiej tradycji nowożytnej i niezgodny z rzeczywistością starożytną.

Należy przypomnieć, że postacie wysokich dowódców wojskowych w nowożytnej sztuce europejskiej przedstawiane były w zbrojach płytowych, nawiązujących do etosu rycerskiego, najczęściej rajtarskich, długo po zaprzestaniu wykorzystywania podobnych rozwiązań ochronnych na polu walki. Pomimo, że symboliczna rola metalowych kirysów, wykonanych z jednej blachy [najczęściej odwzorowujących muskulaturę męskiego torsu), podkreślająca najwyższe funkcje militarne, przynależność do społecznej elity, posiadająca religijne konotacje, wydaje się bezdyskusyjna [13, p. 19–33; 14, p. 235–265], niezwykle trudno jest określić, jak długo kirysy torsowe pozostawały w użyciu bojowym. Wydaje się jednak, że od okresu pryncypatu przybrały funkcję insygnialną, a w sztuce późno-antycznej i bizantyjskiej pozostawały wyłącznie konwencją artystyczną [13, p. 19–33; 14, p. 235–265], jednak w odniesieniu do pancerzy zbrojnikowych trudno mówić o podobnej jednoznaczności.

Wydaje się, że półokrągłe łuski mogły posiadać swoiste skojarzenia semantyczne, z czego wynikałaby ich estetyczna atrakcyjność na przestrzeni wieków, tym niemniej brak tutaj jednoznacznej definicji rzekomego znaczenia, a preferencja mogła mieć wymiar wyłącznie ozdobno-tradycyjny. Dodać tutaj należy, że w bronzoznawstwie termin «łuskowy» odnosi się do rodzaju konstrukcji pancerza, polegającej na mocowaniu do elastycznego podkładu twardych ochronnych płytek. Pancerz wykonany poprzez połączenie płytek między sobą nazywany jest lamelkowym, nawet jeśli widoczne krańce płytek są zaokrąglone i tworzą wrażenie «rybiej łuski».

Należy zatem stwierdzić, że poza kirysem, zwłaszcza kirysem muskulaturowym, pancerze zbrojnikowe czy kolczugi nie posiadały immanentnej «symbolicznej przewagi» nad organicznymi. Po pierwsze pancerze zbrojnikowe wykonywano z różnych surowców, w tym organicznych, ich konstrukcja nie była zarezerwowana dla metalu. Po drugie pancerze organiczne noszone były

przez kadrę dowódczą, w tym samego Aleksandra Wielkiego, który podczas swoich kampanii indyjskich nakazał spalenie zużytych pancerzy, co oznacza, że musiały to być pancerze organiczne, najpewniej lniane [15, p.11–22].

Widok metalowych płytek pokrywających fragmenty ludzkiej sylwetki nie posiadał konotacji jednoznacznie pozytywnej. Doceniano blask, połysk metalu, jednak wyżej stawiano wrażenie, jakie dawał widok drogich tkanin, jako przykład może posłużyć parada w Dafne, gdzie żołnierzom wydano purpurowe tuniki do przykrycia pancerzy. Również wzmianka Plutarcha o zdjęciu tekstylnych osłon z pancerzy katafraktów Sureny świadczy o obyczaju okrywania metalowej ochrony ciała. Trudno orzec, czy akt zdjęcia osłon przed bitwą świadczy o ich praktycznym charakterze (osłona przed palącym słońcem), czy pozostawieniu cennych tkanin w bezpiecznym miejscu, już po zaprezentowaniu się wrogowi w pełni przepychu. Noszenie tkanin na pancerzach znane jest z ikonografii sogdyjskiej, środkowo-azjatyckiej, w świecie Islamu, a w końcu trafiło do średniowiecznej Europy. Okrywanie elementów opancerzenia jedwabną tkaniną znane było również w średniowiecznej Japonii. Dość powiedzieć, że efektowna tkanina przewyższała wartością, w odbiorze wizualnym, ochrony metalowe. Jednocześnie jej właściwości ochronne niekoniecznie bardzo ustępowały pancerzom metalowym.

Należy też rozważyć jeszcze jedną możliwość – pancerz łączący elementy metalowe, ukryte pod warstwami organicznymi. Tego rodzaju rozwiązania znane są w Europie w okresie średniowiecza i nowożytności, były ogromnie popularne w świecie Islamu. W nowożytnych Indiach powszechnie stosowanym był *chihal'ta hazar māshā* «pancerz tysiąca ćwieków», często ozdabiany wzorem w kształcie rombów lub wydłużonych sześciokątów [9, p. 108–140; 10, c. 99–104]. Pancerz ten wydaje się pokrewny, co do zasady, islamskiemu *kazaghand*, łączącemu kolczugę z warstwami tkaniny [10, c. 77, 220; 11, p. 298–299; 14, p. 295–297; 16, p. 8–35; 17]. Te odległe w czasie rozwiązania można połączyć z ikonografią post-hellenistycznej Gandhary za pośrednictwem sarmackich znalezisk z Wozdwiżeńskiego kurhanu [18].

Również zwraca uwagę, że spod okrywającego korpus pancerza, pokrytego wzorem rombów, wzmiankowanej wyżej postaci z malowidła z Fondukistan wystaje fragment kolczugi. Elementy pancerzy zbrojnikowych, czy kolczugi, wystające spod tunik postaci ukazanych w sztuce późnosasanidzkiej również wiązać można z etapem rozwoju uzbrojenia ochronnego, który zaowocował wykształceniem się *chihal'ta hazar māshā* czy *kazaghand*. Zauważyć trzeba,

że rozwiązania tego rodzaju zyskiwały największą popularność w środowiskach militarnych, gdzie w walce często używano łuków, a warstwy tkaniny znakomicie amortyzowały energię strzał [15, p. 103–125; 19, p. 151–174].

Nie można w żadnym razie sądzić, że postacie Skandy-Kartikei odziane są w tańszą czy pośledniejszą formę opancerzenia. Niezależnie czy mamy do czynienia z łuskami, pancerzem tekstylnym czy łączącym splendor szlachetnej tkaniny z wewnętrzną warstwą zbrojników (wydaje się, że okres Imperium Kuszanów to okres zbyt wczesny na pojawienie się kolczugi, choć nie da się takiej możliwości definitywnie wykluczyć), bóstwo ma na sobie ochronę korpusu, odznaczającą się znakomitymi walorami ochronnymi oraz przepychem.

Podobnie nie powinna dziwić rzadkość, z jaką Skanda-Kartikeia ukazywany jest w hełmie. Zwraca uwagę fakt, że przedstawiony hełm to konstrukcja łuskowa. Hełmy zbrojnikowe nie zostały w Indiach wyparte przez jednolite konstrukcje aż do czasów nowoczesnych [20, p. 9–28]. Jednocześnie studium zbrojnikowego hełmu z Shaikhān Dherī, dokonane przez Allchina, wskazuje możliwość wplatania zbrojników w zawoje turbanu [21, p. 113–120]. Wydaje się, że to kolejna przesłanka uprawdopodobniająca wykorzystanie warstw z różnych materiałów na ochronie korpusu postaci. Oczywiście do momentu odkrycia faktycznych pancerzy tego rodzaju czy nowych źródeł ikonograficznych, pozostaje to spekulacją. Zwraca jednak uwagę fakt, że wojownicy i myśliwi scen z życia Buddy w ikonografii gandharskiej posiadają hełmy innych typów [3, p. 171–173; 8, c. 82–112; 9, p. 116–117], pozwala to domniemywać, że barwny turban z drogiej tkaniny mógł stanowić znamię dowódcy.

Wyposażenie Skandy w omawianym typie ikonograficznym, obejmuje ochronę głowy, korpusu, ud, w formie pterygesu, tarczę, ciężkie buty oraz włócznię. Jest to zestaw obcy w Indiach, gdzie ukazywano wojowników niemal nagimi. Jednocześnie nie można zgodzić się z twierdzeniem Manna o rzekomym partyjskim czy stepowo-irańskim pochodzeniu tego typu [4, p. 11–128]. Jego spekulacje wywodzą ten odrębny typ ikonograficzny z dywagacji na temat symboliki niektórych elementów, jednak zupełnie ignorują faktyczne przedstawienia. Elementy uzbrojenia Skandy-Kartikei w sztuce Gandhary nie odpowiadają tradycji irańskich jeźdźców. Wydaje się, że Mann usiłuje nagiąć rzeczywistość do zaproponowanej przez siebie konstrukcji ideologicznej. Jednocześnie powołując się na gandharską pieczęć z wyobrażeniem boga Marsa w «rzymskim stroju», Mann wydaje się prześlizgiwać

ponad właściwą genezę gandharskiego typu Skandy [4, p. 121–122], ignorując pokrewne zabytki jak zapinki z wyobrażeniem wojowników z Tillya-Tepe czy przedstawienia Marsa-Aresa na rytonach z Nisy [22, p. 27–43; 23; 24, p. 23, 56; 25; 26, p. 125–131]. Cała ta grupa ukazuje bóstwo w kirysie muskulaturowym, z okrągłą tarczą i włócznią. To typ, który powtarzają przedstawienia Skandy-Kartikei z Gandhary, z różnicą polegającą na innej ochronie korpusu i głowy. Zwraca również uwagę fakt, że postaci z Tillya-Tepe towarzyszą dwa ptaki na kolumnach.

Wydaje się, że Skanda przedstawiony został jako wojownik Yavana, czyli Grek. Co więcej, ten rodzaj uzbrojenia przypisać należy oddziałom hypaspistów [28, p. 58, 64–65; 29, p. 326–331; 30, p. 221–231, p. 186–195], co oznaczałoby, że środkowoazjatycka i indyjska, hellenistyczna sztuka wojenna rozwijała się inaczej od zachodniej. Miejscowi Grecy, pozbawieni konieczności konfrontacji pomiędzy wielotysięcznymi, najeżonymi grotami sariss, falangami w większym stopniu używali jednostek bardziej uniwersalnych, uzbrojonych w sposób przypominający bardziej klasycznych hoplitów niż hellenistycznych sarissophoroi. Domyślać się należy, że w pierwszym rzędzie dotyczy to hypaspistów, choć zauważyć należy, że terrakoty z Kampyr Tepe dostarczają informacji o stosowaniu wzorowanych na rzymskich legionistach, opancerzonych thyreophoroi [24, p. 23, 56; 26, p. 187–204]. Ci ostatni jednak, jako rozwiązanie taktyczne, albo nie przetrwali próby czasu, albo nie trafili do Indii, albo okryci byli odium «nowości», w przeciwieństwie do hypaspistów, z którymi przywędrował sam Aleksander Wielki. Jest naturalnym, że miecze, wiszące na biodrach Skandy nie są mieczami greckimi oraz, że turbany nie były typowymi greckimi nakryciami głowy. Podobnie greckie linothorakoi różniły się zdecydowanie od formy pancerza reprezentowaną przez przedstawienia Skandy z Gandhary. Greckie państwa w Indiach przetrwały do I w n.e., zatem grecki etnos musiał trwać jeszcze dłużej. Adaptacja poszczególnych elementów uzbrojenia w sytuacji praktycznego oderwania od centrum była niunikniona. Wydaje się jednak, że zasada taktyczna pozostała ta sama. Również pojawiający się niekiedy w przedstawieniach omawianego typu łuk wskazuje na adaptację klasycznej metody walki Greków do potrzeb azjatyckiego pola walki. Należy zauważyć, że łuki zostały zaadoptowane dla opancerzonej jazdy już przez Greków Baktryjskich [24, p. 9, 54].

Ukazanie Skandy-Kartikei jako hoplity-hypaspisty-Aresa-Marsa może wskazać na istotną funkcję Greków w wojskowości kuszańskiej, może jed-

nak również odnosić się do sytuacji samych Yavana, będących wciąż ludźmi spoza systemu kastowego, a jednak będących wartościowymi wojownikami czyli pełniącymi funkcje kszatrijów. Tutaj Skanda mógł występować nie tylko jako bóstwo wojny, odpowiednik Marsa, ale również, będąc owocem związku pozamałżeńskiego, potężnym bogiem-bękartem [4, p. 113–114], odpowiadał społecznej sytuacji ludności pochodzenia greckiego.

1. Argawala R. C. Skanda-Sasthi in Gandharan Reliefs? A Review / R. C. Argawala // *East and West*. — 1995. — Vol. 45, № 1/4 (December). — P. 329–332.
2. Argawala R. C. Skanda with Cock and Peacock / R. C. Argawala // *Eastern Approaches. Essays on Asian Art and Archaeology* / ed. T. S. Maxwell. — Delhi, 1992. — P. 130–132.
3. Facenna D. Repertory of Terms for Cataloguing Gandharan: Sculptures / D. Facenna, A. Fligenzi. — Rome, 2007. — 280 p.
4. Mann R. Parthian and Hellenistic Influences on the Development of Skanda's Cult in North India: Evidence from Kuṣāṇa-Era Art and Coins / R. Mann // *Bulletin of the Asia Institute, New Series*. — 2001. — Vol. 15. — P. 111–128.
5. Sirmivassan D. M. Skanda/Kartikkeya in the early art of Northwest / D. M. Sirmivassan // *Silk Road Art and Archaeology*. — 1997–1998. — № 5. — P. 233–268.
6. Southworth K. Skanda in Gandhara. A Hindu god in Buddhist Environment? / K. Southworth // *South Asian Archaeology and Art*. — Turnhout, 2014. — Vol. I. — P. 71–76.
7. Trousdale W. Long Sword and Scabbard-Slide in Asia / W. Trousdale. — Washington, 1975. — P. 332.
8. Горелик М. В. Кушанский доспех / М. В. Горелик // *Древняя Индия. Историко-культурные связи*. — М., 1982. — С. 82–112.
9. Носов К. С. Традиционное оружие Индии / К. С. Носов. — М., 2011. — 383 p.
10. Robinson H. R. Oriental Armour / H. R. Robinson. — New York, 1967. — 321 c.
11. Khorasani M. M. Lexicon of Arms and Armor from Iran. A study of Symbols and Terminology / M. M. Khorasani. — Tübingen, 2010. — 776 p.
12. LaRocca D. J. Warriors of the Himalayas. Rediscovering the Arms and Armor of Tibet / D. J. LaRocca. — New York, 2006. — 307 p.
13. Skupniewicz P. Sasanian Plate Armour / P. Skupniewicz // *Fasciculi Archaeologiae Historicae*. — 2006. — № 19. — P. 19–33.
14. Skupniewicz P. Iconographic Function of Armor / P. Skupniewicz // *Rivista degli Studi Orientali*. — 2015. — P. 235–265.
15. Aldrete G. S. Reconstructing Ancient Linen Body Armor / G. S. Aldrete, S. Bartell, A. Aldrete. — Baltimore, 2013. — 304 p.
16. Melikian-Chirvani A. S. The westward journey of the kazhagand / A. S. Melikian-Chirvani // *Journal of the Arms and Armour Society*. — 1983. — P. 8–35.

17. Melikian-Chirvani A. S. Bargostvān [Electronic resource]/ A. S. Melikian-Chirvani // Encyclopaedia Iranica On-line edition, available. — Access mode: <http://www.iranicaonline.org/articles/bargostvan-armor-specifically-horse-armor-a-distinctive-feature-of-iranian-warfare-from-very-early-times-on> 1988.
18. Кожухов С. П. Закубанские катафрактерии / С. П. Кожухов // Материальная культура Востока. — М., 1999. — С. 159–189.
19. Skupniewicz P. O ciężkozbrojnej jeździe Sasanidów / P. Skupniewicz // Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia. XXX, 379. — Toruń, 2006. — P. 151–174.
20. Skupniewicz P. Helm wojownika przedstawionego na Kapitulu w Tak e Bostan / P. Skupniewicz // Acta Militaria Mediaevalia. — 2006. — № 3. — P. 9–28.
21. Allchin F. R. A Piece of Scale Armour from Shaikhān Dherī, Chārsada / F. R. Allchin // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. — 1970 – № 2. — P.113–120.
22. Пугаченкова Г. А. О панцирном вооружении парфянского и бактрийского воинства / Г. А. Пугаченкова // Вестник Древней истории. — 1966. — Ч. 2. — P. 27–43.
23. Abdullaev K. Armour of ancient Bactria / K. Abdullaev ; A. Invernizzi // Land of the Gryphons : Papers on Central Asian archaeology in antiquity, Firenze. — 1995. — P. 151–161.
24. Nikonorov V. P. The Armies of Bactria 700 BC-450 AD / V. P. Nikonorov. — Stockport, 1997. — Vol. 2.
25. Sarianidi V. The golden hoard of Bactria from the Tillya-tepe excavations in northern Afghanistan / V. Sarianidi. — Leningrad, 1985. — 258 p.
26. Nikonorov V. P. More about Western elements in the Armament of Hellenistic Bactria: the Case of the Warrior Terracotta from Kampyr Tepe / V. P. Nikonorov // Zwischen Ost und West. Neue Forschungen zum antiken Zentral Asien (Archäologie in Iran und Turan, 14) / red. G. Lindström, S. Hansen, A. Wiczorek, M. Tellenbach. — Berlin, 2014. — P. 187–204.
27. Sarianidi V. The Treasure of Golden Hill / V. Sarianidi // American Journal of Archaeology. — 1980. — Vol 84, № 2. — P. 125–131.
28. Bar-Kochva B. The Seleucid Army. Organization and Tactics in the Breat Campaigns / B. Bar-Kochva. — Cambridge, 1976. — P. 1–306.
29. Markle M. M. The Macedonian Sarissa, Spear, and Related Armor / M. M. Markle // American Journal of Archaeology. — 1977. — Vol. 81, № 3. — P. 326–331.
30. Markle M. M. A Shield Monument from Veria and the Chronology of Macedonian Shield Types / M. M. Markle // Hesperia. — 1999. — Vol. 68, № 2. — P. 221–222.
31. Milns R. D. The Hypaspists of Alexander III: Some Problems / R. D. Milns // Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte. — 1971. — Bd. 20, H. 2/3. — P. 186–195.